

॥ तैत्तिरीय ब्राह्मणम् ॥

॥ द्वितीयः प्रश्नः ॥

॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति। स एतं दशहोतारम-
पश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्य दर्भस्तम्बेऽजुहोत्। ततो वै स प्रजा
असृजत। ता अस्मात्सृष्टा अपाक्रामन्। ता ग्रहेणागृह्णात्।
तद्ग्रहस्य ग्रहत्वम्। यः कामयेत् प्रजायेयेति। स दशहोतारं
मनसाऽनुद्रुत्य दर्भस्तम्बे जुहुयात्। प्रजापतिर्वै दशहोता॥१॥

प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजायते। मनसा जुहोति। मन इव हि
प्रजापतिः। प्रजापतेरास्यै। पूर्णया जुहोति। पूर्ण इव हि प्रजा-
पतिः। प्रजापतेरास्यै। न्यूनया जुहोति। न्यूनाद्धि प्रजापतिः
प्रजा असृजत। प्रजानां सृष्ट्यै॥२॥

दर्भस्तम्बे जुहोति। एतस्माद्वै योनेः प्रजापतिः प्रजा
असृजत। यस्मादेव योनेः प्रजापतिः प्रजा असृजत।
तस्मादेव योनेः प्रजायते। ब्राह्मणो दक्षिणत उपास्ते।
ब्राह्मणो वै प्रजानामुपद्रष्टा। उपद्रष्टुमत्येव प्रजायते। ग्रहो
भवति। प्रजानां सृष्टानां धृत्यै। यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं
यशो न च्छेत्॥३॥

सोऽरण्यं पुरेत्य। दर्भस्तम्बमुद्धृत्य। ब्राह्मणं दक्षिणतो
निषाद्य। चतुर्होतृन्व्याचक्षीत। एतद्वै देवानां परमं गुह्यं

ब्रह्म। यच्चतुर्होतारः। तदेव प्रकाशं गमयति। तदेनं प्रकाशं गतम्। प्रकाशं प्रजानां गमयति। दर्भस्तुम्बमुद्रथ्य व्याचष्टे॥४॥

अग्निवान् वै दर्भस्तुम्बः। अग्निवत्येव व्याचष्टे। ब्राह्मणो दक्षिणत उपास्ते। ब्राह्मणो वै प्रजानामुपद्रष्टा। उपद्रष्टुमत्येवैनं यशं ऋच्छति। ईश्वरन्तं यशोर्तोरित्याहुः। यस्यान्ते व्याचष्ट इति। वरस्तस्मै देयः। यदेवैनं तत्रोपनमति। तदेवाव रुन्धे॥५॥

अग्निमादधानो दशहोत्राऽरणिमव दध्यात्। प्रजातमेवैनमा धत्ते। तेनैवोद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात्। प्रजातमेवैनं जुहोति। हविर्निर्वपस्यं दशहोतारं व्याचक्षीत। प्रजातमेवैनं निर्वपति। सामिधेनीरनुवक्ष्यं दशहोतारं व्याचक्षीत। सामिधेनीरेव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते। अथो यज्ञो वै दशहोता। यज्ञमेव तनुते॥६॥

अभिचरं दशहोतारं जुहुयात्। नवु वै पुरुषे प्राणाः। नाभिर्दशमी। सप्राणमेवैनमभि चरति। एतावद्वै पुरुषस्य स्वम्। यावत्प्राणाः। यावदेवास्यास्ति। तदभि चरति। स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वा। एतद्वा अस्यै निर्ऋतिगृहीतम्। निर्ऋतिगृहीत एवैनं निर्ऋत्या ग्राहयति। यद्वाचः क्रूरम्। तेन वषट्करोति। वाच एवैनं क्रूरेण प्र वृश्चति। ताजगार्तिमाच्छति॥७॥

दशहोता सृष्ट्या ऋच्छेद्याचष्टे रुन्ध एव तनुते निरुक्तिगृहीतं पञ्च च॥ [१]

प्रजापतिरकामयत दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति। स एतं चतुर्होतारमपश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत्। ततो वै स दर्शपूर्णमासावसृजत। तावस्मात्सृष्टावपाक्रामताम्। तौ ग्रहेणागृह्णात्। तद्ग्रहस्य ग्रहत्वम्। दर्शपूर्णमासावालभमानः। चतुर्होतारं मनसाऽनुद्रुत्याहवनीये जुहुयात्। दर्शपूर्णमासावेव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते॥८॥

ग्रहो भवति। दर्शपूर्णमासयोः सृष्टयोर्धृत्यै। सौऽकामयत चातुर्मास्यानि सृजेयेति। स एतं पञ्चहोतारमपश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत्। ततो वै स चातुर्मास्यान्यसृजत। तान्यस्मात्सृष्टान्यपाक्रामन्। तानि ग्रहेणागृह्णात्। तद्ग्रहस्य ग्रहत्वम्। चातुर्मास्यान्यालभमानः॥९॥

पञ्चहोतारं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीये जुहुयात्। चातुर्मास्यान्येव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते। ग्रहो भवति। चातुर्मास्यानां सृष्टानां धृत्यै। सौऽकामयत पशुबन्धं सृजेयेति। स एतं षड्होतारमपश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत्। ततो वै स पशुबन्धमसृजत। सौस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत्। तं ग्रहेणागृह्णात्॥१०॥

तद्ग्रहस्य ग्रहत्वम्। पशुबन्धेन यक्ष्यमाणः। षड्होतारं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीये जुहुयात्। पशुबन्धमेव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते। ग्रहो भवति। पशुबन्धस्य सृष्टस्य धृत्यै। सौऽकामयत

सौम्यमध्वरः सृजेयेति। स एतः सप्तहोतारमपश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत्। ततो वै स सौम्यमध्वरमसृजत॥११॥

सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत्। तं ग्रहेणागृह्णात्। तद्ग्रहस्य ग्रहत्वम्। दीक्षिष्यमाणः। सप्तहोतारं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीये जुहुयात्। सौम्यमेवाध्वरः सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते। ग्रहो भवति। सौम्यस्याध्वरस्य सृष्टस्य धृत्यै। देवेभ्यो वै यज्ञो न प्राभवत्। तमेतावच्छः समभरन्॥१२॥

यत्सम्भाराः। ततो वै तेभ्यो यज्ञः प्राभवत्। यत्सम्भारा भवन्ति। यज्ञस्य प्रभूत्यै। आतिथ्यमासाद्य व्याचष्टे। यज्ञमुखं वा आतिथ्यम्। मुखत एव यज्ञः सम्भृत्य प्रतनुते। अयज्ञो वा एषः। योऽपत्नीकः। न प्रजाः प्रजायेरन्। पत्नीर्व्याचष्टे। यज्ञमेवाकः। प्रजानां प्रजननाय। उपसत्सु व्याचष्टे। एतद्वै पत्नीनामायतनम्। स्व एवैनां आयतनेऽवकल्पयति॥१३॥

तनुतु आलभमानोऽगृह्णादसृजताभरायेरन्यद्दृष्टं॥ [२]

प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स त्रिवृतः स्तोममसृजत। तं पञ्चदशः स्तोमो मध्यत उदतृणत्। तौ पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभवताम्। पूर्वपक्षं देवा अन्वसृज्यन्त। अपरपक्षमन्वसुराः। ततो देवा अभवन्। पराऽसुराः। यं कामयेत् वसीयान्त्स्यादिति॥१४॥

तं पूर्वपक्षे याजयेत्। वसीयानेव भवति। यं कामयेत्

पापी॑यान्॒स्यादि॑तिं। तम॑पर॒पक्षे॑ या॒जये॑त्। पापी॑याने॒व भ॑वति। तस्मा॑त्पूर्व॒पक्षो॑ऽपर॒पक्षात्क॑रुण्य॒तरः। प्र॒जाप॑तिर्वै द॒शहो॑ता। चतु॑र्होता प॒ञ्चहो॑ता। षड्द्वो॑ता स॒प्तहो॑ता। ऋ॒तवः॑ संव॒त्सरः॑॥१५॥

प्र॒जाः प॒शव॑ इ॒मे लो॒काः। य ए॒वं प्र॒जाप॑तिं ब॒होर्भू॑याँसं वे॒द। ब॒होरे॒व भू॑याँभवति। प्र॒जाप॑तिर्दे॒वासुरा॑न॒सृज॑त। स इन्द्र॑मपि नासृ॒जत। तं दे॒वा अ॑ब्रुवन्। इन्द्रं॑ नो ज॒नये॑ति। सो॑ऽब्रवीत्। यथा॑ऽहं यु॒ष्माँस्त॑प॒साऽसृ॑क्षि। ए॒वमिन्द्रं॑ ज॒नय॑ध्वमि॒ति॥१६॥

ते तपो॑ऽतप्यन्त। त आ॒त्मन्निन्द्र॑मपश्यन्। तम॑ब्रुवन्। जाय॑स्वेति। सो॑ऽब्रवीत्। किं भा॒गधे॑यम॒भि ज॑निष्य॒ इति॑। ऋ॒तून्त्सं॑व॒त्सर॑म्। प्र॒जाः प॒शून्। इ॒माँल्लो॒कानि॑त्य॒ब्रुव॑न्। तं वै माऽऽहु॑त्या प्र ज॒नय॑तेत्य॒ब्रवी॑त्॥१७॥

तं चतु॑र्होत्रा प्राज॑नयन्। यः का॒मये॑त वी॒रो म आ॑जाये॒तेति॑। स चतु॑र्होतारं जुहु॒यात्। प्र॒जाप॑तिर्वै चतु॑र्होता। प्र॒जाप॑तिरे॒व भू॒त्वा प्र॑जायते। ज॒जन॑दिन्द्रमिन्द्रि॒याय॑ स्वा॒हेति॑ ग्रहे॑ण जुहोति। आऽस्य॑ वी॒रो जा॑यते। वी॒रँ हि दे॒वा ए॒तया॑ऽऽहु॑त्या प्राज॑नयन्। आ॒दि॒त्याश्चाङ्गि॑रसश्च सुव॑र्गे लोके॑ऽस्पर्ध॑न्त। व॒यं पूर्वे॑ सुव॑र्गे लो॒कमि॑याम व॒यं पूर्वे॑ इति॑॥१८॥

त आ॒दि॒त्या ए॒तं प॒ञ्चहो॑तारमपश्यन्। तं पु॒रा प्रा॑तरनु-

वा॒कादा॒ग्नीध्रेऽजु॒हवुः। ततो॒ वै ते पूर्वे॑ सु॒वर्गं लो॒कमा॑यन्। यः
सु॒वर्गका॑मः स्यात्। स पञ्च॑होतारं पु॒रा प्रा॑तरनुवा॒कादा॒ग्नीध्रे
जुहु॑यात्। सं॒वत्स॒रो वै पञ्च॑होता। सं॒वत्स॒रः सु॒वर्गो लो॒कः।
सं॒वत्स॒र ए॒वर्तुषु॑ प्र॒तिष्ठा॑य। सु॒वर्गं लो॒कमे॑ति। तेऽब्रु॒वन्नङ्गि॑रस
आदि॒त्यान्॥१९॥

क्व॑ स्थ। क्व॑ वः स॒द्भ्यो ह॒व्यं व॑क्ष्याम॒ इति॑। छन्दः॑ स्वि॒त्य॑ब्रुवन्।
गा॒य॒त्रि॒यां त्रि॒ष्टुभि॑ जग॑त्या॒मिति॑। तस्मा॑च्छन्दः॑ सु स॒द्भ्य
आदि॒त्येभ्यः॑। आ॒ङ्गीर॒सीः प्र॒जा ह॒व्यं व॑हन्ति। वह॑न्त्यस्मै
प्र॒जा ब॒लिम्। ऐ॒न॒मप्र॑ति॒ख्यातं॑ गच्छति। य ए॒वं वेद॑। द्वा॒दश॑
मा॒साः पञ्च॑त॒वः। त्रय॑ इ॒मे लो॒काः। असा॑वादि॒त्य ए॒कवि॑ंशः।
ए॒तस्मि॒न्वा ए॒ष श्रि॑तः। ए॒तस्मि॒न्प्रति॑ष्ठितः। य ए॒वमे॒तं श्रि॑तं
प्रति॑ष्ठितं वेद॑। प्र॒त्ये॒व ति॑ष्ठति॥२०॥

स्यादिति संवत्सरो जनयध्वमितीत्यब्रवीत्पूर्वं इत्यादित्यानुतवः षट्॥ [३]

प्र॒जाप॑तिरकामयत् प्रजा॑येयेति। स ए॒तं दश॑होतारमपश्यत्।
तेन॑ दशधाऽऽत्मानं वि॒धाय॑। दश॑होत्राऽतप्यत। तस्य॑ चि॒त्तिः
स्रु॒गासी॑त्। चि॒त्तमा॑ज्यम्। तस्यै॒ताव॑त्ये॒व वा॒गासी॑त्। ए॒तावा॑न्
यज्ञ॑क्र॒तुः। स चतु॑र्होतारमसृजत। सोऽन॑न्दत्॥२१॥

असृ॑क्षि वा इ॒ममि॑ति। तस्य॑ सोमो॑ ह॒विरा॑सीत्। स
चतु॑र्होत्राऽतप्यत। सोऽता॑म्यत्। स भू॑रिति॒ व्याह॑रत्।
स भू॑मिमसृजत। अ॒ग्नि॒होत्रं॑ दर्शपूर्णमा॒सौ यजू॑ंषि। स
द्वि॒तीय॑मतप्यत। सोऽता॑म्यत्। स भुव॑ इति॒ व्याह॑रत्॥२२॥

सोऽन्तरिक्षमसृजत। चातुर्मास्यानि सामानि। स
तृतीयमतप्यत। सोऽताम्यत्। स सुवरिति व्याहरत्।
स दिवमसृजत। अग्निष्टोममुक्थ्यमतिरात्रमृचः। एता वै
व्याहृतय इमे लोकाः। इमान्खलु वै लोकाननु प्रजाः
पशवश्छन्दांसि प्राजायन्त। य एवमेताः प्रजापतेः प्रथमा
व्याहृतीः प्रजाता वेद॥ २३॥

प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनैर्जायते। स पञ्चहोतारमसृजत।
स हविर्नाविन्दत। तस्मै सोमस्तनुवं प्रायच्छत्। एतत्तै
हविरिति। स पञ्चहोत्राऽतप्यत। सोऽताम्यत्। स
प्रत्यङ्मुखाबाधत। सोऽसुरानसृजत। तदस्याप्रियमासीत्॥ २४॥

तद्दुर्वर्णः हिरण्यमभवत्। तद्दुर्वर्णस्य हिरण्यस्य जन्म। स
द्वितीयमतप्यत। सोऽताम्यत्। स प्राङ्मुखाबाधत। स देवान-
सृजत। तदस्य प्रियमासीत्। तत्सुवर्णः हिरण्यमभवत्।
तत्सुवर्णस्य हिरण्यस्य जन्म। य एव सुवर्णस्य हिरण्यस्य
जन्म वेद॥ २५॥

सुवर्ण आत्मना भवति। दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यः। तस्मात्सुवर्णः
हिरण्यं भार्यम्। सुवर्ण एव भवति। ऐनं प्रियं गच्छति
नाप्रियम्। स सप्तहोतारमसृजत। स सप्तहोत्रैव सुवर्णं
लोकमैत्। त्रिणवेन स्तोमैर्नैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदत।
त्रयस्त्रिंशेन प्रत्यतिष्ठत्। एकविंशेन रुचमधत्त॥ २६॥

सप्तदशेन प्राजायत। य एवं विद्वान्धसोमेन यजते।
 सप्तहोत्रैव सुवर्गं लोकमेति। त्रिणवेन स्तोमेनैभ्यो लोकेभ्यो
 भ्रातृव्यान्प्रणुदते। त्रयस्त्रिंशेन प्रति तिष्ठति। एकविंशेन
 रुचं धत्ते। सप्तदशेन प्र जायते। तस्मात्सप्तदशः स्तोमो न
 निरूह्यः। प्रजापतिर्वै सप्तदशः। प्रजापतिमेव मध्यतो धत्ते
 प्रजात्यै॥ २७ ॥

अनन्दब्रुव इति व्याहरद्वेदासीद्वेदाधत् प्रजात्यै॥ [४]

देवा वै वरुणमयाजयन्। स यस्यैयस्यै देवतायै
 दक्षिणामनयत्। तामंघ्रीनात्। तैऽब्रुवन्। व्यावृत्य प्रतिगृह्णाम।
 तथा नो दक्षिणा न ब्रूष्यतीति। ते व्यावृत्य प्रत्यंगृह्णन्। ततो
 वै तान्दक्षिणा नांघ्रीनात्। य एवं विद्वान्व्यावृत्य दक्षिणां
 प्रतिगृह्णाति। नैनं दक्षिणा ब्रूनाति॥ २८ ॥

राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणेऽग्नये हिरण्यमित्याह।
 आग्नेयं वै हिरण्यम्। स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति। सोमाय
 वास इत्याह। सौम्यं वै वासः। स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति।
 रुद्राय गामित्याह। रौद्री वै गौः। स्वयैवैनं देवतया प्रति-
 गृह्णाति। वरुणायाश्चमित्याह॥ २९ ॥

वारुणो वा अश्वः। स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति। प्रजापतये
 पुरुषमित्याह। प्राजापत्यो वै पुरुषः। स्वयैवैनं देवतया प्रति
 गृह्णाति। मनवे तल्पमित्याह। मानवो वै तल्पः। स्वयैवैनं
 देवतया प्रति गृह्णाति। उत्तानायाङ्गीरसायान् इत्याह। इयं
 वा उत्तान आङ्गीरसः॥ ३० ॥

अनयैवैनत्प्रति गृह्णाति। वैश्वानर्यर्चा रथं प्रति गृह्णाति।
वैश्वानरो वै देवतया रथः। स्वयैवैनं देवतया प्रति गृह्णाति।
तेनामृतत्वमंश्यामित्याह। अमृतमेवाऽऽत्मन्धत्ते। वयो दात्र
इत्याह। वयं एवैनं कृत्वा। सुवर्गं लोकं गमयति। मयो
मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्र इत्याह॥३१॥

यद्वै शिवम्। तन्मयः। आत्मन एवैषा परीतिः। क इदं कस्मा
अदादित्याह। प्रजापतिर्वै कः। स प्रजापतये ददाति। कामः
कामायेत्याह। कामेन हि ददाति। कामेन प्रतिगृह्णाति। कामो
दाता कामः प्रतिग्रहीतेत्याह॥३२॥

कामो हि दाता। कामः प्रतिग्रहीता। कामं समुद्रमाविशे-
त्याह। समुद्र इव हि कामः। नेव हि कामस्यान्तोऽस्ति।
न समुद्रस्य। कामेन त्वा प्रतिगृह्णामीत्याह। येन कामेन
प्रतिगृह्णाति। स एवैनममुष्मिल्लोके काम आगच्छति।
कामैतत् एषा ते काम दक्षिणेत्याह। काम एव तद्यजमानो-
ऽमुष्मिल्लोके दक्षिणामिच्छति। न प्रतिग्रहीतरि। य एव
विद्वान्दक्षिणां प्रतिगृह्णाति। अनृणामेवैनां प्रति गृह्णाति॥३३॥

ह्येनात्यश्वमित्याहाङ्गीरसः प्रतिग्रहीत्र इत्याह प्रतिग्रहीतेत्याह दक्षिणेत्याह चत्वारि च॥ [५]

अन्तो वा एष यज्ञस्य। यद्वशममहः। दशमेऽहन्धसर्पराज्ञियां
ऋग्भिः स्तुवन्ति। यज्ञस्यैवान्तं गत्वा। अन्नाद्यमव रुन्धते।
तिसृभिः स्तुवन्ति। त्रयं इमे लोकाः। एभ्य एव लोकेभ्यो-
ऽन्नाद्यमव रुन्धते। पृश्निवतीर्भवन्ति। अन्नं वै पृश्नि॥३४॥

अन्नमेवाव रुन्धते। मनसा प्रस्तौति। मनसोद्गायति। मनसा प्रति हरति। मन इव हि प्रजापतिः। प्रजापतेरात्यै। देवा वै सर्पाः। तेषामियं राज्ञी। यत्सर्पराज्ञिया ऋग्भिः स्तुवन्ति। अस्यामेव प्रति तिष्ठन्ति॥३५॥

चतुर्होतृन् होता व्याचष्टे। स्तुतमनुशंसति शान्त्यै। अन्तो वा एष यज्ञस्य। यद्वशममहः। एतत्खलु वै देवानां परमं गुह्यं ब्रह्म। यच्चतुर्होतारः। दशमेऽहंश्चतुर्होतृव्याचष्टे। यज्ञस्यैवान्तं गत्वा। परमं देवानां गुह्यं ब्रह्माव रुन्धे। तदेव प्रकाशं गमयति॥३६॥

तदेनं प्रकाशं गतम्। प्रकाशं प्रजानां गमयति। वाचं यच्छति। यज्ञस्य धृत्यै। यजमानदेवत्यं वा अहः। भ्रातृव्यदेवत्या रात्रिः। अहा रात्रिं ध्यायेत्। भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृङ्क्ते। यद्विवा वाचं विसृजेत्। अहर्भ्रातृव्यायोच्छिषेत्। यन्नक्तं विसृजेत्। रात्रिं भ्रातृव्यायोच्छिषेत्। अधिवृक्षसूर्ये वाचं विसृजति। एतावन्तमेवास्मै लोकमुच्छिषति। यावदादित्योऽस्तमेति॥३७॥

पृष्ठं तिष्ठन्ति गमयति शिषेत्पञ्च च॥ [६]

प्रजापतिः प्रजा असृजत। ताः सृष्टाः समश्लिष्यन्। तारूपेणानुप्राविशत्। तस्मादाहुः। रूपं वै प्रजापतिरिति। तानाम्नाऽनु प्राविशत्। तस्मादाहुः। नाम वै प्रजापतिरिति। तस्मादप्यामित्रौ सङ्गत्य। नाम्ना चेदध्वयेते॥३८॥

मि॒त्रमे॒व भ॑वतः। प्र॒जाप॑तिर्दे॒वासुरा॑न॒सृज॑त। स इन्द्र॑मपि॒
ना॑सृजत। तं दे॒वा अ॑ब्रुवन्। इन्द्रं॑ नो ज॒नये॑ति।
स आ॒त्मन्निन्द्र॑मपश्यत्। तम॑सृजत। तं त्रि॒ष्टुग्वी॑र्यं
भू॒त्वाऽनु॑ प्रावि॑शत्। तस्य॒ वज्रः॑ पञ्चद॒शो ह॑स्त॒ आप॑द्यत।
तेनो॒दय्या॑सुरा॒नभ्य॑भवत्॥ ३९॥

य ए॒वं वेद॑। अ॒भि भ्रात॑र्व्यान्भवति। ते दे॒वा अ॑सुरैर्विजित्य।
सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑यन्। तेऽमु॒ष्मिँल्लो॑के व्य॑क्षुध्यन्। तेऽब्रुवन्।
अ॒मृतः॑ प्र॒दानं॑ वा उ॒पजि॑जीवि॒मेति॑। ते स॒प्तहो॑तारं
य॒ज्ञं वि॒धाय॑यास्यम्। आ॒ङ्गीर॒सं प्रा॑हि॒ण्वन्। ए॒तेना॒मुत्र॑
क॒ल्पये॑ति॥ ४०॥

तस्य॒ वा इ॒यं क्लृप्तिः॑। यद्वि॒दं किं॑ च। य ए॒वं वेद॑।
क॒ल्पते॑ऽस्मै। स वा अ॒यं म॑नुष्येषु य॒ज्ञः स॒प्तहो॑ता। अ॒मुत्र॑
स॒द्भ्यो दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑हति। य ए॒वं वेद॑। उ॒पैनं॑ य॒ज्ञो न॑मति।
सोऽम॑न्यत। अ॒भि वा इ॒मेऽस्मा॑ल्लो॒काद्मुं॑ लो॒कं क॑मिष्यन्त॒
इति॑। स वाच॑स्पते॒ हृदि॑ति॒ व्याह॑रत्। तस्मा॑त्पु॒त्रो हृद॑यम्।
तस्मा॑द्स्मा॒ल्लो॒काद्मुं॑ लो॒कं ना॑भि का॑मयन्ते। पु॒त्रो हि
हृद॑यम्॥ ४१॥

हृयंते अभवत्कल्पयेतीति चत्वारि च॥

[७]

दे॒वा वै च॑तुर्होतृभिर्य॒ज्ञम॑तन्वत। ते वि पा॒प्मना॑
भ्रात॑र्व्ये॒णाज॑यन्त। अ॒भि सु॒वर्गं॑ लो॒कम॑जयन्। य ए॒वं
वि॒द्वाश्च॑तुर्होतृभिर्य॒ज्ञं त॑नुते। वि पा॒प्मना॑ भ्रात॑र्व्ये॒ण ज॑यते।

अ॒भि सु॒व॒र्गं लो॒कं ज॑यति। षड्ढो॑त्रा प्राय॒णीय॒मा सा॑दयति।
अ॒मुष्मै॒ वै लो॒काय॒ षड्ढो॑ता। घ्नन्ति॒ खलु॒ वा ए॒तत्सोम॑म्।
यद॑भिषु॒ण्वन्ति॑॥४२॥

ऋ॒जुधै॒वैन॑म॒मुं लो॒कं ग॑मयति। चतु॑र्होत्राऽऽति॒थ्यम्। यशो॒ वै
चतु॑र्होता। यश॑ ए॒वाऽऽत्म॑न्ध॒त्ते। पञ्च॑होत्रा प॒शुमु॑प॒साद॑यति।
सु॒व॒र्ग्यो वै पञ्च॑होता। यज॑मानः प॒शुः। यज॑मानमे॒व सु॒व॒र्गं
लो॒कं ग॑मयति। ग्रहा॑न्गृही॒त्वा स॒प्तहो॑तारं जुहोति। इन्द्रि॒यं वै
स॒प्तहो॑ता॥४३॥

इन्द्रि॒यमे॒वाऽऽत्म॑न्ध॒त्ते। यो वै चतु॑र्होतृ॒ननु॑स॒वनं॒ त॒र्पय॑ति।
तृ॒प्यति॑ प्र॒जया॑ प॒शुभिः॑। उपै॑न॒ सोम॑पी॒थो न॑मति।
ब॒हिष्प॒वमा॑ने दश॑होतारं॒ व्याच॑क्षीत। मा॒ध्यं दि॒ने
प॒वमा॑ने चतु॑र्होतारम्। आ॒र्भवे॑ प॒वमा॑ने पञ्च॑होतारम्।
पि॒तृय॑ज्ञे षड्ढो॑तारम्। य॒ज्ञाय॑ज्ञि॒यस्य॑ स्तो॒त्रे स॒प्तहो॑तारम्।
अ॒नु॒स॒वन॑मे॒वैना॑ऽस्त॒र्पय॑ति॥४४॥

तृ॒प्यति॑ प्र॒जया॑ प॒शुभिः॑। उपै॑न॒ सोम॑पी॒थो न॑मति।
दे॒वा वै चतु॑र्होतृभिः स॒त्रमा॑सत। ऋ॒द्धिं परि॑मितं
यश॑स्का॒माः। ते॑ऽब्रु॒वन्। यन्नः॑ प्रथ॒मं यश॑ ऋ॒च्छात्।
सर्व॑षान्नस्त॒त्सहा॑स॒दिति॑। सोम॑श्चतु॑र्होत्रा। अ॒ग्निः पञ्च॑होत्रा।
धा॒ता षड्ढो॑त्रा॥४५॥

इन्द्रः॑ स॒प्तहो॑त्रा। प्र॒जाप॑तिर्दश॑होत्रा। तेषा॑ सोम॑

राजा॑नं॒ यश॑ आ॒र्च्छत्। तन्न्य॑कामयत्। तेनापा॑क्रामत्।
तेन॑ प्र॒लाय॑मचरत्। तं दे॒वाः प्रैषैः॑ प्रैष॑मैच्छन्। तत्प्रै॒षाणां॑
प्रैष॒त्वम्। नि॒विद्वि॑र्यवेदयन्। तन्नि॒विदा॑न्नि॒वित्त्वम्॥४६॥

आ॒प्रीभि॑राप्नुवन्। तदा॒प्रीणा॑माप्रित्वम्। तम॑घ्नन्। तस्य॑ यशो
व्य॑गृह्णत। ते ग्र॒हा अभ॑वन्। तद्ग्र॒हाणां॑ ग्र॒हत्वम्। यस्यै॒वं वि॒दुषो॑
ग्र॒हा गृ॒ह्यन्ते॑। तस्य॑ त्वे॒व गृ॒हीताः। ते॑ऽब्रुवन्। यो वै नः॒ श्रेष्ठो॑-
ऽभू॑त्॥४७॥

तम॑वधिष्म। पुन॑रि॒मं सु॑वामहा॒ इति॑। तं छन्दो॑भिरसुवन्त।
तच्छ॒न्दसां॑ छन्द॒स्त्वम्। साम्ना॒ समान॑यन्। तथ्साम्नैः॑
साम॒त्वम्। उ॒क्त्यैरु॑दस्थापयन्। तदु॒क्त्याना॑मु॒क्त्यत्वम्। य ए॒वं
वेद॑। प्रत्ये॒व तिष्ठ॑ति॥४८॥

सर्व॑मायुरेति। सोमो॒ वै यशः॑। य ए॒वं वि॒द्वान्थसोम॑मागच्छ॑ति।
यश॑ ए॒वैन॑मृच्छति। तस्मा॑दाहुः। यश्चै॒वं वेद॑ यश्च॒ न। तावु॑भौ
सोम॑मागच्छ॑तः। सोमो॒ हि यशः॑। तं त्वाऽव॑ यश॑
ऋच्छ॑तीत्याहुः। यः सोमे॒ सोमं॑ प्राहेति॑। तस्मा॑त्सोमे॒ सोमः॑
प्रोच्यः॑। यश॑ ए॒वैन॑मृच्छति॥४९॥

अभिपुष्वन्ति स्मर्हता तर्पयति षड्विंश निवित्त्वमभूतिष्ठति प्राहेति द्वे च॥ [८]

इदं॑ वा अ॒ग्रे नै॒व किं॑ च॒ नाऽऽसी॑त्। न द्यौरा॑सीत्। न
पृ॒थि॒वी। नान्तरि॑क्षम्। तदस॑दे॒व सन्मनो॑ऽकुरु॒त् स्यामि॑ति।
तद॑तप्यत। तस्मा॑त्तेपा॒नाद्धू॑मोऽजायत। तद्भू॒योऽत॑प्यत।
तस्मा॑त्तेपा॒नाद्ग्निर॑जायत। तद्भू॒योऽत॑प्यत॥५०॥

तस्मात्तेपा॒नाज्योति॑रजायत। तद्भूयो॑ऽतप्यत। तस्मात्तेपा॒ना-
द॒र्चिर॑जायत। तद्भूयो॑ऽतप्यत। तस्मात्तेपा॒नान्मरी॑चयो-
ऽजायन्त। तद्भूयो॑ऽतप्यत। तस्मात्तेपा॒नादु॑दारा अ॑जायन्त।
तद्भूयो॑ऽतप्यत। तद॒भ्रमि॑व॒ सम॑हन्यत। तद्वस्ति॑म॒भिन॑त्॥५१॥

स स॑मु॒द्रोऽभ॑वत्। तस्मा॑त्समु॒द्रस्य॑ न पि॑बन्ति। प्र॒जन॑नमि॒व
हि म॑न्यन्ते। तस्मा॑त्प॒शोर्जा॑यमाना॒दापः॑ पु॒रस्ता॑द्यन्ति।
तद्व॑श॒होता॑ऽन्व॑सृज्यत। प्र॒जाप॑तिर्वै द॑श॒होता॑। य ए॒वं
तप॑सो वी॒र्यं वि॒द्वाऽस्त॑प्यते। भव॑त्ये॒वा तद्वा इ॒दमापः॑
सलि॒लमा॑सीत्। सो॒ऽरोदी॑त्प्र॒जाप॑तिः॥५२॥

स कस्मा॑ अ॒ज्ञि। यद्य॒स्या अ॑प्रति॒ष्ठाया॒ इति॑।
यद॒प्स्व॑वाप॑द्यत। सा पृ॒थिव्य॑भवत्। यद्व॒मृष्ट॑। तद॒न्तरि॑क्षम-
भवत्। यदूर्ध्व॑मुद॒मृष्ट॑। सा द्यौर॑भवत्। यदरो॑दीत्। तद॒नयो॑
रोद॒स्त्वम्॥५३॥

य ए॒वं वेद॑। नास्य॑ गृ॒हे रु॑दन्ति। ए॒तद्वा ए॒षां लो॒कानां॑ जन्म॑।
य ए॒वमे॒षां लो॒कानां॑ जन्म॑ वेद॑। नैषु लो॒केष्वा॒र्तिमा॑र्च्छति।
स इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठाम॑विन्दत। स इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठां वि॒त्वाऽका॑मयत्
प्रजा॑येयेति॑। स तपो॑ऽतप्यत। सो॒ऽन्तर्वा॑नभवत्। स
ज॒घना॑द॒सुरा॑नसृजत॥५४॥

तेभ्यो॑ मृ॒न्मये॒ पात्रे॑ऽन्नम॒दुह॑त्। याऽस्य॑ सा त॒नूरा॑सीत्।
तामपा॑हत्। सा तमि॑स्त्राऽभवत्। सो॒ऽका॑मयत् प्रजा॑येयेति॑।
स तपो॑ऽतप्यत। सो॒ऽन्तर्वा॑नभवत्। स प्र॒जन॑नादे॒व प्र॒जा अ॑-

सृजत। तस्मादिमा भूयिष्ठाः। प्रजननाद्धेना असृजत॥५५॥
 ताभ्यो दारुमये पात्रे पयोऽदुहत्। याऽस्य सा तनूरासीत्।
 तामपाहता सा जोध्वाऽभवत्। सोऽकामयत् प्रजायेयेति।
 स तपोऽतप्यत। सोऽन्तर्वानभवत्। स उपपक्षाभ्यामेवर्तून-
 सृजत। तेभ्यो रजते पात्रे घृतमदुहत्। याऽस्य सा
 तनूरासीत्॥५६॥

तामपाहता सोऽहोरात्रयोः सन्धिरभवत्। सोऽकामयत्
 प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। सोऽन्तर्वानभवत्। स
 मुखोद्देवानसृजत। तेभ्यो हरिते पात्रे सोममदुहत्। याऽस्य
 सा तनूरासीत्। तामपाहता तदहरभवत्॥५७॥

एते वै प्रजापतेर्दोहाः। य एवं वेद। दुह एव प्रजाः। दिवा
 वै नोऽभूदिति। तद्देवानां देवत्वम्। य एवं देवानां देवत्वं
 वेद। देववानेव भवति। एतद्वा अहोरात्राणां जन्म। य
 एवमहोरात्राणां जन्म वेद। नाहोरात्रेष्वार्तिमाच्छति॥५८॥

असतोऽधि मनोऽसृज्यत। मनः प्रजापतिमसृजत।
 प्रजापतिः प्रजा असृजत। तद्वा इदं मनस्येव परमं
 प्रतिष्ठितम्। यदिदं किं च। तदेतच्छीवस्यसन्नाम् ब्रह्म।
 व्युच्छन्तीव्युच्छन्त्यस्मै वस्यसीवस्यसी व्युच्छति। प्रजायते
 प्रजयां पशुभिः। प्र परमेष्ठिनो मात्रामाप्नोति। य एवं
 वेद॥५९॥

अग्निं जायत तद्भ्योऽतप्यतामिनदरोदीत्यजापतीरोदस्त्वमसृजतासृजत घृतमदुहत् याऽस्य सा तनूरासीदहरभवच्छति वेद (इदं

धूमोऽग्निर्ज्योतिरिर्विर्मरीचय उदारास्तद्व्र० स जघनात्सा तमिस्रा स प्रजननात्सा जोत्सा स उपपक्षाभ्या० सोऽहोरात्रयोः सन्धिः स मुखात्तदहर्देववाँन्मृमये दारुमये रजते हरिते तेभ्यस्ताभ्यो द्वे तेऽन्नं पयो घृत० सोमम्॥—[९]

प्रजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानाम्। तं प्राहिणोत्। परेहि। एतेषां देवानामधिपतिरेधीति। तं देवा अब्रुवन्। कस्त्वमसि। वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति। सोऽब्रवीत्। कस्त्वमसि। वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति। मा देवा अवोचन्निति। अथ वा इदं तर्हि प्रजापतौ हर आसीत्॥६०॥

यदस्मिन्नादित्ये। तदेनमब्रवीत्। एतन्मे प्रयच्छ। अथाहमेतेषां देवानामधिपतिर्भविष्यामीति। कोऽहं स्यामित्यब्रवीत्। एतत्प्रदायेति। एतत्स्या इत्यब्रवीत्। यदेतद्वीषीति। को ह वै नाम प्रजापतिः। य एवं वेद॥६१॥

विदुरेनं नाम्ना। तदस्मै रुक्मं कृत्वा प्रत्यमुञ्चत्। ततो वा इन्द्रो देवानामधिपतिरभवत्। य एवं वेद। अधिपतिरेव समानानां भवति। सोऽमन्यत। किं किं वा अकरमिति। स चन्द्रं म आहरेति प्रालपत्। तच्चन्द्रमसश्चन्द्रमस्त्वम्। य एवं वेद॥६२॥

चन्द्रवानेव भवति। तं देवा अब्रुवन्। सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत् इति। तत्सूर्यस्य सूर्यत्वम्। य एवं वेद। नैनं दध्नोति। कश्च नास्मिन्वा इदमिन्द्रियं प्रत्यस्थादिति। तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम्। य एवं वेद। इन्द्रियाव्येव भवति॥६३॥

अयं वा इदं परमोऽभूदिति। तत्परमेष्ठिनः परमेष्ठित्वम्।

य एवं वेद। प॒र॒मा॒मे॒व का॒ष्ठां गच्छ॑ति। तं दे॒वाः सं॒मु॒न्तं
पर्य॑विशन्। वस॑वः पुर॒स्तात्। रु॒द्रा दक्षि॑णतः। आ॒दि॒त्याः
प॒श्चात्। वि॒श्वे दे॒वा उत्त॑रतः। अ॒ङ्गिर॑सः प्र॒त्यश्च॑म्॥६४॥

सा॒ध्याः परा॑श्चम्। य एवं वेद। उ॒पै॒न॑ समा॒नाः
संवि॑शन्ति। स प्र॒जाप॑तिरे॒व भू॒त्वा प्र॒जा आव॑यत्। ता
अ॒स्मै नाति॑ष्ठन्तान्नाद्याय। ता मुखं पुर॒स्तात्पश्य॑न्तीः।
दक्षि॑णतः पर्या॑यन्। स दक्षि॑णतः पर्य॑वर्तयत। ता मुखं
पुर॒स्तात्पश्य॑न्तीः। मुखं दक्षि॑णतः॥६५॥

प॒श्चात्प॑र्या॑यन्। स प॒श्चात्प॑र्य॑वर्तयत। ता मुखं पुर॒स्तात्पश्य॑न्तीः।
मुखं दक्षि॑णतः। मुखं प॒श्चात्। उत्त॑रतः पर्या॑यन्। स उत्त॑रतः
पर्य॑वर्तयत। ता मुखं पुर॒स्तात्पश्य॑न्तीः। मुखं दक्षि॑णतः।
मुखं प॒श्चात्॥६६॥

मुखंमु॒त्त॑रतः। ऊ॒र्ध्वा उदा॑यन्। स उ॒परि॑ष्टान्य॑वर्तयत।
ताः स॒र्वतो॑मुखो भू॒त्वाऽऽव॑यत्। ततो॒ वै तस्मै॑ प्र॒जा
अति॑ष्ठन्तान्नाद्याय। य एवं वि॒द्वान्परि॑ च वर्तय॑न्ते नि
च। प्र॒जाप॑तिरे॒व भू॒त्वा प्र॒जा अ॑त्ति। तिष्ठ॑न्तेऽस्मै प्र॒जा
अ॒न्नाद्या॑य। अ॒न्नाद॑ ए॒व भ॑वति॥६७॥

आसीद्वेदं चन्द्रमुस्त्वं य एवं वेदोन्द्रियाव्येव भवति प्रत्यश्च मुखं दक्षिणतो मुखं पश्चात्रव च॥—[१०]

प्र॒जाप॑तिरकामयत ब॒होर्भू॒या॑न्थ॒स्यामि॑ति। स ए॒तं
दश॑होतारमपश्यत्। तं प्रायु॑ङ्क्त। तस्य प्रयु॑क्ति ब॒होर्भू॒या॑नभवत्।

यः कामयेत ब॒होर्भूया॑न्थस्या॒मिति॑। स दश॑होतारं प्रयु॑ञ्जीत।
ब॒होरे॒व भूया॑न्भवति। सौ॑ऽकामयत वी॒रो म॒ आज॑ायेतेति॑।
स दश॑होतुश्चतु॑र्होतारं निर॑मिमीत। तं प्रायु॑ङ्क्त॥६८॥

तस्य॒ प्रयु॑क्तीन्द्रो॑ऽजायत। यः कामयेत वी॒रो म॒ आज॑ायेतेति॑।
स चतु॑र्होतारं प्रयु॑ञ्जीत। आ॑ऽस्य वी॒रो जा॑यते। सौ॑ऽकामयत
पशु॑मान्थस्या॒मिति॑। स चतु॑र्होतुः पञ्च॑होतारं निर॑मिमीत।
तं प्रायु॑ङ्क्त। तस्य॒ प्रयु॑क्ति पशु॑मानभवत्। यः कामयेत
पशु॑मान्थस्या॒मिति॑। स पञ्च॑होतारं प्रयु॑ञ्जीत॥६९॥

प॒शुमाने॒व भ॑वति। सौ॑ऽकामयत॒र्तवो॑ मे कल्पे॑र॒न्निति॑। स
पञ्च॑होतुः षड्दो॑तारं निर॑मिमीत। तं प्रायु॑ङ्क्त। तस्य॒ प्रयु॑क्त्यृ॒तवो॑-
ऽस्मा॒ अक॑ल्पन्त। यः कामयेत॒र्तवो॑ मे कल्पे॑र॒न्निति॑। स
षड्दो॑तारं प्रयु॑ञ्जीत। कल्प॑न्तेऽस्मा ऋ॒तवः॑। सौ॑ऽकामयत
सोम॑पः सोम॑या॒जी स्या॑म्। आ मे॒ सोम॑पः सोम॑या॒जी
जा॑येतेति॑॥७०॥

स षड्दो॑तुः स॒प्तहो॑तारं निर॑मिमीत। तं प्रायु॑ङ्क्त। तस्य॒
प्रयु॑क्ति सोम॑पः सोम॑या॒ज्यभव॑त्। आ॑ऽस्य सोम॑पः
सोम॑या॒ज्यजा॑यत। यः कामयेत सोम॑पः सोम॑या॒जी स्या॑म्।
आ मे॒ सोम॑पः सोम॑या॒जी जा॑येतेति॑। स स॒प्तहो॑तारं प्रयु॑ञ्जीत।
सोम॑प ए॒व सोम॑या॒जी भ॑वति। आ॑ऽस्य सोम॑पः सोम॑या॒जी
जा॑यते। स वा ए॒ष प॒शुः पञ्च॑धा प्र॒ति तिष्ठ॑ति॥७१॥

प॒द्भिर्मुखे॑न। ते दे॒वाः प॒शून् वि॒त्वा। सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑यन्।

तैऽमुष्मिँल्लोके व्यक्षुध्यन्। तैऽब्रुवन्। अमुतः प्रदानं वा
उपजिजीविमेति। ते सप्तहोतारं यज्ञं विधायायास्यम्।
आङ्गीरसं प्राहिण्वन्। एतेनामुत्र कल्पयेति। तस्य वा इयं
क्लृप्तिः॥७२॥

यदिदं किं च। य एवं वेद। कल्पतेऽस्मै। स वा
अयं मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता। अमुत्र सद्भ्यो देवेभ्यो
हव्यं वहति। य एवं वेद। उपैनं यज्ञो नमति। यो वै
चतुर्होतृणां निदानं वेद। निदानवान्भवति। अग्निहोत्रं वै
दशहोतुर्निदानम्। दशपूर्णमासौ चतुर्होतुः। चातुर्मास्यानि
पञ्चहोतुः। पशुबन्धः षड्होतुः। सौम्योऽध्वरः सप्तहोतुः। एतद्वै
चतुर्होतृणां निदानम्। य एवं वेद। निदानवान्भवति॥७३॥

अग्निमीतु तं प्रायुङ्क्त पञ्चहोतारं प्र युञ्जीत जायेतेति तिष्ठति क्लृप्तिर्दशहोतुर्निदानं सप्त च॥——[११]

प्रजापतिरकामयत् प्रजाः सृजेयेति प्रजापतिरकामयत् दशपूर्णमासौ सृजेयेति प्रजा-
पतिरकामयत् प्रजायेयेति स तपः स त्रिवृतं प्रजापतिरकामयत् दशहोतारं तेन दशधा-
ऽऽत्मानं देवा वै वरुणमन्तो वै प्रजापतिस्ताः सृष्टाः समश्लिष्यं देवा वै चतुर्होतृभिरिदं
वा अग्नें प्रजापतिरिन्द्रं प्रजापतिरकामयत् बहुर्भूयानेकादश॥११॥

प्रजापतिस्तद्वहस्य प्रजापतिरकामयत् नयैवैनत्तस्य वा इयं क्लृप्तिस्तस्मात्तेपानाज्योतिर-
यदस्मिन्नादित्ये स षड्होतुः सप्तहोतारं त्रिसप्ततिः॥७३॥

प्रजापतिरकामयत् निदानवान्भवति॥

हरिः ओम्॥

॥इति श्रीकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके

द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः॥

generated on **February 28, 2025**

Downloaded from

<http://stotrasamhita.github.io> | [StotraSamhita](#) | [Credits](#)